

ПИСАНОТО ОСТАВА
(кратък етнологички коментар на публикувани спомени
за социализма в България)

Маргарита Карамихова

WRITTEN WORDS REMAIN
(a short ethnological commentary on the published memories
about socialism)

Margarita Karamihova

***Abstract:** The focus of the research is put on the influence that both the published memoirs and the personal stories and oral history might have on the formation of the collective memory about socialism. The author examines the trace that socialism has left both in people committed to the regime and their victims and concludes that the memories about that recent period in history are influenced by fear and many taboos as the trauma is still alive in the post-war generations.*

***Key words:** Bulgarian ethnology, socialism, memoirs, oral history, collective memory.*

Този текст коментира два типа важни извори за най-новата ни история – публикувани мемоари и спомени за социализма, които са събрани с методите на личната история (Life History Method) или устната история (Oral History Method). Задачата не е да се направи пълен библиографски преглед. Фокусът на изследването е поставен върху тяхното възможно влияние върху формирането на колективната памет за социализма.

Като неразделна част от голямото семейство на историческите науки, съвременната етнология все по-често обръща внимание на публикуваните текстове, които артикулират в обществото. Вече не може да не се взема под внимание фактът, че те могат да повлияят на дългосрочните нагласи, които хората формират в рамките на личния си опит, в стремежа си да си обяснят процесите и явленията в обществото. Не е продуктивно да се положи евентуалният дебат в традиционната академична схема от времето на социализма, разделяща културата на „висока“ (професионална) и „ниска“ (всекидневна). По-скоро се търси влиянието, което отпечатаното в отделна книга слово, свързано с преживяното по времето на социализма, би могло да окаже върху ценностите, нагласите и личните стратегии на българските граждани. Изпълнението на тази задача изисква условно генерационно разделяне на носителите на съвременната култура най-общо на кохортите, които са живели и имат лични спомени за времето между 1944 и 1989 г., и на родените в края на 80-те години на XX век или по-късно. Втората генерационна група „влиза“ в груповата памет (с цялата условност на термина) чрез получаване на информация, нагласи и

поведенчески модел(и) от различни агенти с различна сила: семейството, училището, университета, медиите, интернет.

Изследователите на националните държави многократно обръщат внимание на разпространението на печатното слово – основополагащ фактор за създаването на нациите като въобразени общности [Андерсън, Б. 1998]. Едва напоследък обаче се правят опити да се провери кога, как и доколко публикуваното достига до потенциалните адресати и как то влияе върху масовите нагласи и ценности или върху това, което след време ще бъде определено като „българска култура от края на ХХ и първата декада на ХХІ век“.

Етноложкият анализ на публикуваните спомени, свързани със социалистическия период в България, едва ли може да се направи, без първо да се посочат два важни факта: липсата на консенсус в какъв точно режим живяхме между 1944 г. и 1989 г., а и след това, и формираната етнографска академична традиция. Отговорите на тези два въпроса биха ни насочили към изследователските полята, които би могло да бъдат развивани приоритетно и конкретно – към събирането и публикуването на спомени.

Посткомунистическа България?

Двадесет и седем години след началото на либерализацията на българското общество (10.11.1989 г.), все още липсва единна теория, която може да опише днешното време. То се определя от две категории: а) “пост”, което означава - определение по оста на времето¹ и б) “социалистическо” (“комунистическо”, “тоталитарно”), което именува предишни определения на обществото. Тази класификационна схема не отразява адекватно сложния и многостранен процес, който протича в България, като част от бившата общност на социалистическия блок, но и вече като пълноправен член на новата общност – Европейския съюз.

Един от най-спорните термини, изобретен от американски политолози, широко приет от политиците и от медиите, за да опише настоящата ситуация в постсоциалистическите общества, е понятието “преход”. Терминът е заимстван от така наречените транзитолози (transitologists), описващи социалната промяна при модернизирването на общества в Латинска Америка. Механичното включване под общ знаменател на трудно сравними общества (тези в Латинска Америка и постсоциалистическите, европейски) очевидно не е релевантно. Преходният опит на всяко от тях е съществено различен. В този смисъл, терминът „преход“ не е аналитична категория и няма научна стойност.

Обществото между 1944 г. и 1989 г. се бележи с различни термини: „социалистическо“, „комунистическо“, „тоталитарно“. Този терминологичен мишмаш отразява състоянието на изследването и разбирането на двата времеви периода – 1944–1989 и 1989–2016 години. Що за общество сме имали от 1944 г. до

¹ Странно е, че и историци, и етнолози (в това число и аз), които не биха помислили да изпишат напр. „постфеодализъм“, приемат и използват този термин.

1989 година? Беше ли то *комунистическо* (по името на управляващата Българска комунистическа партия) или *социалистическо* (според налаганото определение за социалистическа държава²), или *тоталитарно* (според методите на управление)? Няма консенсус в академичните среди на историци, етнологии, социолози, културолози, политолози и т.н. Тази липса на консенсус отразява състоянието на знанията за отминалата епоха, въпреки нарастващия брой на изследователски проекти и публикации. Информационният океан, от една страна, предоставя изобилие от често не особено важна информация, но както всеки океан и той крие в дълбините си множество ключови документи, данни и факти, които биха осветлили картината до дъно. Достатъчно е да посоча изненадващите за мнозина данни, публикувани от КРДОПБГДСРСБНА (Комисията по досиетата) [КРДОПБГДСРСБНА] или дигиталния архив протоколи на Политбюро и ЦК на БКП (1944–1989 г.) [Протоколи на Политбюро на ЦК БКП], които тепърва стават основа за нови изследвания и хвърлят светлина върху факти и процеси.

Академичната етнологика традиция

Българската етнография и фолклористика се формират през XIX век по време на българското Възраждане с ясната мисия да подкрепят борбата за национална независимост. Герои на Възраждането като Георги Раковски, Любен Каравелов и Петко Славейков [Valtchinova, G. 2004, p. 3] са дълбоко въввлечени в насърчаването и развитието на етнографските изследвания. Националната идея е тясно свързана с концепцията, че българите са преки потомци на древни цивилизации; те пазят и тачат своята древна култура и следователно заслужават да живеят в независима държава. Благодарение на своята поява и развитие като инструмент за изграждането на независима българска нация, българската етнология постепенно се определя като част от историческите науки, тъй както фолклорните проучвания се прикрепват трайно към лингвистиката. Това разположение в полето на науките послужи след 1989 г. като защита срещу безкритичното възприемане на някои западни академични традиции, белязани от пълното отричане на необходимостта от историческо познание. Поради същата причина (като инструмент за изграждане на нацията) българската етнология не страда от постколониалния синдром, който занимава вече дълги години западната антропология. Но до 1989 г., а за някои учени – до наши дни българската етнология бе и се концентрира само върху българската („уникална“, „древна“, „с дълбоки славянски корени“, а напоследък отново с „тракийски корени“ и т.н.) традиционна култура, което оставя етническите или религиозните групи в анонимност и пренебрегва близкото минало.

От началото на съществуването си като академична наука етнологията е „национална дисциплина“, която се използва за идеологическите цели на дър-

² Не рядко в академичната литература се среща и терминът „държавен социализъм“. Виж напр.: Koleva, D. 2012, pp. 1–18.

жавата или (по-късно), на комунистическата партия (1944–1989 г.). В най-авторитетното издание на БАН, тритомната Етнография на България [**Етнография на България**, 1980–1985] е постулирано ясно: „Педагогическата задача на етнографията е да внушава социалистически патриотизъм и национална гордост” [**Baliksi, A.** 2008]. Образованите предимно в България етнолози са ангажирани в изследвания единствено и само на собствената си култура в абстрактен, безвременен, национален план [**Valtchinova, G.** 2004] така, както диктува съветската наука.

Налаганият от 1944 г. насетне нов ред под твърд съветски контрол е доминиран от концепцията за централизацията. Технологиите, които структурира по времето на социализма развитието на етнологията в България, вече е коментирани от Милена Беновска-Събкова [**Benovska-Sabkova M.** 2008, р. 116]. През март 1947 г., следвайки съветския модел, е приет нов закон за Българската академия на науките (БАН), която получава статут на най-високата научна институция в страната под прякото управление на Министерския съвет. Прокarana е много опасна линия, която разделя учените от БАН и университетските преподаватели. В опита си да запази пълен контрол върху идеологията, ръководството на комунистическата партия насърчава идеята, че науката трябва да се развива само в БАН и частично в Софийския университет. И двете институции са базирани в столицата и удобни за контролиране. Създадена е твърда система за контрол над подготовката и израстването на учени особено в хуманитарните науки. Личностното развитие и стратегията за провеждане на изследвания се поставят в зависимост от волята на партийното ръководство, партийните организации в институтите на БАН и в университетите, под контрола на най-преданите на комунистическата партия учени, включени във Висшата атестационна комисия (ВАК³). Според Милена Беновска-Събкова и Евгения Благоева само на учени, които заемат водещи политически позиции, е било позволено да разработват концептуални изследвания [**Benovska-Sabkova, M., Krrsteva-Blagoeva, E.** 2014, р. 56]. Проучванията на основни трудове от социалистическата епоха показват, че повечето от водещите политически фигури сред хуманитаристите са ориентирани главно към регистрирането и представянето на факти. Рядко и доста предпазливо са прилагани теоретични модели, които обаче непременно трябва да доказват валидността на „единствената правилна методология“ – марксистко-ленинската. Не е необходимо дори да припомним, че университетските лекции трябваше да бъдат развивани най-вече по изданията на БАН.

Новите университети в страната, възникващи през 60-те и 70-те години на ХХ век, са насърчавани да канят като лектори учени от БАН. Повечето от тези университети са създадени като педагогически институти, в отговор на нарасналата потребност на националната държава от подготвени кадри за раз-

³ С решение № 230/ 16.06.2011 г. Комисията по досиетата огласи имената на впечатляващ брой учени, дългосрочно обвързани с ДС.

ширяващата се образователна система. Превръщането им във висши училища ги изправи пред липсата на достатъчен брой хабилитирани учени. Така, в продължение на години, младите университети са зависими и контролирани от верни на партийната линия учени от столицата и много трудно успяват (а някъде за дълго не се справят) да изградят собствени учени. В същото време отдалечеността от столицата създава за ред стойностни учени възможност за по-свободен избор на теми и методи за изследване.

Клаус Рот изтъква, че и фолклористите са длъжни да изучават единствено традиционните повествователни жанрове [Roth, K. 2010, p. 114]. Всекидневният живот, с неговите проблеми е табуирана тема [Roth, K. 1992]. Например болките на всички онези, които са били репресирани от социалистическия режим, става възможно да бъдат споделени и регистрирани вече като спомени едва след 1989 година [Roth, K. 2010, p. 116].

Асен Баликси коментира сегментираните и изкуствени характеристики на представяната в етнографските текстове „традиционна народна култура“ и се съгласява с Даниел Берто, че: *„От всички държавни тайни по време на комунистическите режими, една от най-строго пазените несъмнено бе естеството на всекидневния живот, неговите практически контексти, неговите основни правила и неговите дългосрочни последици“*. [цит. по: Baliksi, A. 2008, p. 181] Прочитът показва, че в научните трудове на етнографите отсъстват не само всекидневието или религиозността. Малцинствата дори не са споменати, нито сериозно са проучвани културите на съседните страни, които без съмнение са изградили през вековете динамична връзка с българската култура.

Друг много важен проблем е свързан с преподаването на методите на етнографското изследване. Галина Вълчинова коментира основната задача на етнографията от социалистическия период, която насърчава търсенето на произхода и изначалното състояние на даден обект, практика, ритуал, пренебрегвайки въпросите за структурата и функциите на културата. Според нея българската етнография за дълго се занимава с артефакти, които се „четат“ като изкристализирало минало. Материалните обекти се разглеждат като преки „свидетелства“ от незапомнени времена, като „исторически записи“ [Valtchinova, G. 2004, p. 4]. В някои университетски учебни програми и днес може да се види, включено в задължителната литература, ръководството, публикувано през 1989 г. от Стоян Генчев, озаглавено „Теренното етнографско изследване“ [Генчев, С. 1989]. А. Баликси коментира, че *„Идеологическата ориентация на това ръководство е в пълна хармония с преобладаващата социалистическа идеология на времето“* [Baliksi, A. 2008, p. 182]. Техниката на теренното проучване е централен въпрос в книгата: Големи експедиции от етнологи, с подготвени предварително подробни въпросници, се очаква да посетят за ден-два избраните села от даден район. Когато в средата на 70-те години на XX век ни обучаваха на теренна работа, ни бе внушавано да разговаряме и регистрираме интервютата само с хора, родени в даденото село, и разбира се – само по проучваната тема. Нашата мисия бе да създаваме за

Народописния архив на Етнографски институт с музей, БАН или за научните архиви на местните музеи моментна снимка на това, което ни се внушаваше, че е жива старина. Много по-късно осъзнахме, че всъщност сме събирали спомените на хората за обичаи и вярвания, силно повлияни от различни институции, от общественения дискурс и от личните им преживявания в момента на интервюто. Смяташе се, че по време на кратките интервюта можем да съберем достатъчно емпирични материали, които ще позволят по-късно да се възстанови традиционната (древна) народна култура на национално ниво, като докажем безспорно славянските ѝ корени.⁴ Цитираното ръководство го заявява открито. Преживяното от хората оставаше извън записите.

В резултат на всичко това можем да разберем пълното отсъствие на архивни колекции от спомени за всекидневния живот при социализма до 1989 година. Българските етнологзи започнахме да прилагаме методите на личните истории, на включеното наблюдение и на визуалната антропология едва в началото на 90-те години на XX век.

Етнологията – нежеланото дете

Либерализацията на обществото след 1989 г. постави българските етнографи/етнологзи в състояние на нежеланите деца на държавата, която прие политиката на постоянно съкращаване на бюджета за наука. През 1992 г. за последен път бяха отпуснати държавни субсидии за теренни проучвания на Етнографския институт с музей и на Института за фолклор към БАН [**Benovska-Sabkova, M., Krrsteva-Blagoeva, E.** 2014, p. 62]. Държавата, както почти навсякъде в съвременния свят, постепенно оттегли подкрепата си за развитие на хуманитаристиката. Действително, партийният монопол бързо загуби позиции. Етнологията вече не е длъжна да подкрепя нечия партийната политика. Етнологите са свободни да прилагат нови теории и техники за изследвания, да развиват свои проекти, ако намерят финанси.

Новото време създаде възможности за промени. Етнографията се прекръсти на етнология, антропология, социална антропология и пр. Учените обърнаха поглед към доскоро табуирани научни полета. Постоянно се увеличава научната продукция и в страната, и в чужбина. Български етнологзи започнаха теренните си проучвания извън страната и дори извън континента Европа. Въпреки многократните лични разговори обаче гилдията не намери сили за сериозен академичен дебат, в който да стане ясно какво ценно е постигнато до момента, какво е необходимо да се ревизира, какви са научните приоритети. По въпроса за отговорността на учените, подпомагали „партийната политика“ по време на социализма, цялата етнографско-фолклористична гилдия изпадна в удобна амнезия [**Garnizov, V.** 2008, pp. 157–176]. Липсата на възможност за

⁴ Когато пишех магистърската си теза, ми бе посочена задължителната финална мантра: „Сватбата в Чипровско е регионален вариант на славянската по своя характер, общобългарска култура“.

финансиране на голям авторски колектив отлага във времето „пренаписването“ на Българската етнография. На практика изданията на БАН от 80-те години доминират разполагаемия книжен фонд и се налага още в първите си лекции пред първокурсниците да предупреждавам студентите за скритите или явни методически и методологически капани в тях.

За разлика от други постсоциалистически страни, българската държава не подкрепи изграждането на изследователски център за проучване на социализма, нито пък бе създаден и приложен пълен лустрационен закон. Изследването на социалистическия период до голяма степен остана въпрос на лична инициатива и на лична научна отговорност на българската хуманитаристика.

Всичко написано дотук полага рамките, в които третирам въпроса за публикуването на спомени за социализма и за неговото очаквано влияние върху обществото.

Публикуваните спомени

Публикуваните спомени отдавна са обект на анализ от изследователите на социалната история [вж. напр.: **Burke, P.** 1989, p. 100; **Halbwachs, M.** 1980, p. 48]. Напълно приемам, че всеки мемоар трябва да се чете през призмата на постоянните въпроси: кой, кога, какво, как и защо си спомня, както и какво „забравя“. В полето на историческите проучвания остава верифицирането на личните и груповите спомени чрез използването на достъпните документи. Но да насочим вниманието си към българския случай:

Клаус Рот заявява, че изненадващо малкият брой спомени, публикувани след 1989 г., са написани предимно от високопоставени представители на комунистическия режим и техните мемоари доминират обществения дискурс [**Roth, K.** 2010, p. 116]. Не мога напълно да се съглася с това твърдение. От етнологика гледна точка е по-важно да се отчете каква е възможността на публикуваните спомени да достигнат до широката публика и да ѝ въздействат.

Действително, предишните управници или техните наследници разполагат със сериозни ресурси и техните мемоари са шумно рекламирани. Изданията по правило са луксозни и скъпи, което ограничава възможността на хората да ги купуват или на читалищата да ги включат в библиотечните си фондове. Техните жертви в много случаи публикуват спомените си в маргинални издателства и в много скромни тиражи. Техните текстове често могат да се открият като дар само в библиотеките по родните им места. Те споделят своите спомени (послания) за преживяното в сравнително тесни кръгове. Въпреки привидната им маргиналност, тяхното съществуване е важен дял от формирането на картина за преживяното по времето на социализма. Независимо че това изследване е фокусирано върху печатните издания, етнологията на модерността и постмодерността изисква да се прочетат и другите канали за информиране и въздействие върху нацията. Даниела Колева, която изследва конкретния случай „Белене“, очертава серията от събития: публикуване в различни вестници на отделни рубрики със спомени или интервюта с репресирани от комунисти-

ческата власт; излъчване на документални филми по националната телевизия; излъчване на игрални филми; откриване на широко оповестени изложби, многохилядни митинги помени за жертвите, издигане на паметници и пр. [Koleva, D. 2012, p. 6] Така, разположени в качествено нова информационна среда, формираща нов метанаратив, мемоарите на жертвите получават по-висока обществена стойност и въздействие.

Още през 1990 г. започна публикуването на спомените на жертвите на комунизма.

– *Жертвите*

Общият преглед на публикувани спомените на жертвите на комунизма позволява те да бъдат класифицирани в следните групи:

1. Първите жертви на режима

Непосредствено след преврата на 9.09.1944 г., комунистическата партия започва открит терор срещу „буржоазията“. „Враговете на народа“ са учители, свещеници, държавни служители, писатели, журналисти, политически лидери [Sharlanov, D., Ganev, V. 2010]. От 20 декември 1944 г. до 2 април 1945 г. действа така нареченият „Народен съд“. Днес учените са единодушни, че той е орган за масов терор. Официално Народният съд е създаден за съдене на управниците на България от 1.01.1941 г. до 9.09.1944 г., които са въввели страната във Втората световна война. На практика се цели узаконяването на извършените вече убийства и се планира неутрализирането на политическия и интелектуален елит и ликвидирането на неблагоприятни евентуални противници на режима, установен след съветската окупация и преврата. През 2005 г. Васил Станилов издава сборник с разкази на очевидци на масовите убийства на представители на българския национален елит непосредствено след 9.09.1944 година [Станилов, В. (съст.), 2005]. През 2010 г. Надежда Любенова издава сборник с документи и спомени на свидетели на масовите убийства в село Стряма през септември и октомври 1944 година [Любенова, Н. 2010]. Държавна агенция „Архиви“ дигитализира и направи достъпни документите на I, II и III състав на съда [АНС]. Сред спомените за Народния съд ще посоча сборника, съставен от Васил Станилов и Пенка Ватова [Станилов, В., Ватова, П. (съст.), 2006]. Всички тези публикации са рекламирани, коментирани, присъстват трайно в интернет.

2. Лагерници

На 20 декември 1944 г., по съветски маниер, с правителствено постановление се създават така наречените „Трудови образователни центрове“, по-известни като „трудови лагери“ [ДВ, 20. 01. 1945]. Една категория затворници, изпратени в лагерите, са криминални престъпници, но преобладаващата част се състои от онези, които са осъдени като политическа заплаха за стабилността и сигурността на държавата – политици, буржоазия, интелигенция, офицери, духовници и др. Между 1944 г. и 1953 г. приблизително 12000 мъже и жени са

преминали през тези лагери, а още 5000 са лагерниците между 1956 г. и 1962 г. Окончателните цифри остават неуточнени [Тодоров, Т. 1999, р. 39]. В книгата си, предназначена да извади проблема извън българските граници, Цветан Тодоров публикува не само спомените на жертвите на лагерите в Белене и Ловеч, но и на охраната на лагера, и на комунистически функционери. През 2012 г. Даниела Колева публикува резултатите от изследването си върху спомените за лагера в Белене, функциониращи сред местните хора [Колева, Д. 2012].

Още през 1990 г. са издадени спомените на Й. Вълчев [Вълчев, Й. 1990] и И. Минков [Минков, И. 1990] за два трудови лагера. През следващите години, а дори и до днес, продължават да бъдат издавани автобиографични спомени на лишените от свобода. Такива са мемоарите на писатели [Вълчев, Й. 1990; Свинтила, В. 2009]; млади политици в опозиция [Запрянов, Х. 2004]; дипломати [Бочев, С. 2003] и др. Особено трудни за четене са спомените на Бойчо Огнянов, озаглавени „Аз бях само на 17 години“ [Огнянов, Б. 2013].

През 1991 г. е издаден първият сборник със спомени на затворници, събрани от демократично настроени журналисти и политически активисти [Бончева, Е., Сугарев, Е., Пътов, С., Соломон, Ж. (съст.), 1991]. Целта на съставителите е да се чуе гласът на хората, изпратени в трудовите лагери. В трилогията на Васил Станилов третият том е посветен на мемоарите на лагерници [Станилов, В. (съст.), 2005].

3. Политически затворници

Вече разполагаме с впечатляващ брой спомени на политически затворници от времето на социализма. Прегледът на тези публикации показва почти пълен списък на дейностите, които управляващите смятат за опасни за властта им. Затворници са от членове на съпротивителни движения и нелегални организации, до граждани, които са притежавали забранена литература. С течение на годините е натрупан сериозен обем от спомени на български турци, които са били репресирани от комунистическите власти по време на агресивната асимилационна кампания, така нареченият „възродителен процес“ (1984–1989 г.). Ето някои примери: Николай Илиев издава спомените си за годините в затвора, по обвинение за членуване в две нелегални организации [Илиев, Н. 2006]; Харлан Попов, един от подсъдимите по делото срещу българските евангелски пастори, описва своите преживявания по време на разследването на Държавна сигурност и в лагера Белене [Попов, Х. 2005]; Евангелският пастор Христо Куличев описва как е арестуван в началото на 1985 г., тъй като открито е застанал срещу проникването на хора на ДС в религиозната общност [Куличев, Х. 2002]; Димитър Баталов и баща му са дългогодишни политически затворници, свързани с горяните [Баталов, Д. 2005]; Николай Галев е излежал две присъди като политически затворник в Стара Загора, Пазарджик и София за антисъветски изказвания [Галев, Н. 2005]; Гаро Ахчиян публикува спомените си от политическите отделения на Софийския и Старозагорския затвор, където прекарва осем години по скалъпено обвинение в шпионаж [Ахчиян, Г. 2002];

Симеон Симов, един от основателите на Независимото дружество за защита на правата на човека в България (НДЗПЧБ), пише мемоарите си от затвора през 80-те години на XX век [Симов, Г. 2010]; следва книга в памет на Илия Минев, политически затворник в продължение на 25 години и създател на НДЗПЧБ, която съдържа автобиографичен разказ, спомени на основатели на организацията, документи [Гаджев, И. 2000]; книгата на Петко Огойски разказва за личните преживявания на автора по време на разследването му от държавната сигурност и в затворите в Лом, Плевен, Шумен и Белене в годините 1950–1953 г. и 1954–1963 за притежание на забранена литература [Огойски, П. 2000]; Сабри Хамдиев пише спомените си като политически затворник, осъден на седем и половина години затвор в Стара Загора [Хамдиев, С. 2009] и пр. и пр.

Това кратко представяне на публикуваните спомени показва широкия диапазон от граждани и дейности, който комунистическата власт изживява като заплаха. Тук ще обърна внимание на затрудненията, които имах да откроя публикувани спомени за т.нар. процес срещу „пасторите“ (1952 г.). Историята и дейността на различните католически ордени в България отдавна е обект на разностранни изследвания [Елдъров, С. 2002]. Беатификацията на Никополския епископ Евгений Босилков, разстрелян през 1952 г., предизвика вълна от публикации, документални предавания, чествания. Изграден е Културен център „Евгений Босилков – Белене“ [вж. **КЦ Босилков, и-я**]. Енорийската църква е обявена за епархийно Светилище на блажения Евгений Босилков от Н.В.П. Монс. Петко Христов с Декрет от 16.11.2000 г. На страницата на културния център четем: *„Поклонниците, които посещават Светилището, могат да получат пълна Индулгенция в деня на празника на блажения – 13 ноември и по време на поклонение“* [**КЦ Босилков, рел., pass.**]. Въпрос на време е да започне събирането на спомени на поклонници в този нов поклоннически център.

– *Овластените*

1. **Партийните лидери**

Една година преди смъртта си (1998 г.) дългогодишният партиен и държавен лидер Тодор Живков публикува своите мемоари [Живков, Т. 1997]. Спомените му се разпростират върху впечатляващите 704 страници. Напълно според очакванията, той описва себе си като герой от съпротивата срещу „монархофашизма“, като мъдър и отговорен лидер на държавата, но и като грижовен съпруг и любящ баща.

Огнян Дойнов, член на Политбюро, близък сътрудник на Живков, обявен за кръстник на българската мафия и основател на ударните ѝ отряди след 1989 г., е записвал също спомените си. Съпругата му публикува след смъртта му впечатляваща книга, състояща се от 552 страници [Дойнов, О. 2002]. Основен акцент в спомените са решения, взети от Дойнов, за развитието на машиностроителната промишленост в България. Той описва себе си като иновативен,

мъдър експерт, който не е имал възможност да реализира всичките си идеи за процъфтяващото икономическо развитие на социалистическата страна.

Сред многото мемоари на бивши комунистически лидери ще спомена и спомените на Гриша Филипов [**Филипов, Г.** 2009] и Андрей Луканов [**Луканов, А.** 2011]. Общото между тях е, че спомените им са написани и коментирани изцяло през призмата на промените през 1989 година.

Извън това проучване остават спомените на мнозина, които са били в контакт с комунистическите лидери (телохранители, шофьори, камериерки), споделени в централните или регионалните медии. Варианти на спомени на близки и далечни познати, особено за Тодор Живков, положени в полето на скандалните жълти издания, и до днес достигат до своята публика.

Кратката анкета, която проведох от януари до август 2016 година с над 50 българи, жени и мъже, избрани на случаен принцип, принадлежащи към различни социални кръгове и с различна политическа ориентация, показва, че тези произведения са им непознати. Проучванията ми показват, че спомените на комунистическите лидери за „онези времена“ достигат до определени адресати (предимно пенсионери от провинцията) най-вече чрез преразкази от страниците на откровено жълтите вестници от типа на „Шок“ и „Шоу“. Изследванията на политическия антрополог Веселин Тепавичаров показват, че този тип мемоари са важни само за крайно тесни кръгове на прокомунистически ориентирани възрастни българи [**Тепавичаров, В.** 2016].

2. Държавна сигурност

След 1989 г. впечатлява изключителната публикационна активност на Бончо Асенов, който е открито свързан с Държавна сигурност. Неговата скорошна (25-та) книга е озаглавена „Творческите личности в Държавна сигурност. Алманах“ [**Асенов, Б.** 2015]. В интервю за медиите той заявява, че служителите на държавна сигурност не трябва да се срамуват и да крият миналото си, а напротив – те трябва да се гордеят [**Асенов, Интервю...**, pass.]. Публикуването на този алманах 25 години след така наречената демократизация на българското общество е важен показател за процесите, които протичат в момента. Тук отделям внимание на Б. Асенов, преподавател в Академията на МВР, тъй като той се опитва да зададе тон на изследванията и публикациите на спомени за ключови събития от социалистическото минало⁵. Той е заявен експерт в областта на религиознанието със специален фокус върху исляма. Подготвеният читател може да разбере желанието му да наложи монопол върху дискурса по въпросите, свързани с така наречения „възродителен процес“.

Ще огранича мемоарите на свързаните с ДС до продуктивния автор Б. Асенов, защото в българското общество се появи една важна противотечест –

⁵ Свои спомени за „възродителния процес“ публикуват влиятелни фигури като **Стоян Михайлов** („Възрожденският процес в България”: **Михайлов, С.** 1992) и **Георги Сотиров** („Турските терористи и аз, един от Шесто”: **Сотиров, Г.** 1991).

КРДОПБГДСРСБНА (Комисията по досиетата). Публикуваните сборници с документи и списъци в интернет (включително на официалната страница на Народното събрание на Република България), както и последвалите научни публикации, силно ограничават възможностите на хората от ДС единствени да доминират публичния дискурс.

– **Интелектуалният елит**

След смъртта им бяха публикувани автобиографични спомени на няколко видни интелектуалци с ярко присъствие в българското общество [**Годоров, Н.** 2007; **Генчев, Н.** 2005; **Мутафчиева, В., Иванова, М.** 2006; **Мутафчиева, В.** 2003]. С различна степен на откровеност те описват спомените си за реалността при социализма. Наблюденията показват, че тези обемни текстове артикулират главно в средите на гилдията.

– **Гражданите на България**

Много рядко могат да се срещнат малки книги със спомени от времето на социализма, публикувани от неизвестни в публичното пространство хора. Причините могат да се търсят в това, че мнозина нямат чувство за стойност на личните им спомени или просто не разполагат с достатъчно пари, за да ги публикуват. Едно от редките изключения е Васил Узунов, завършил Военно-танково училище и работил като танкист-механик в социалистическата армия. Спомените му за различни събития от живота са много ценни поради липсата на автоцензура и откровения изказ [**Узунов, В.** 2013].

Учени като събирачи и издатели на житейски истории

Подтикът да започне събирането и публикуването на житейски истории дойде след 1989 г. отвън. През 1993 г., стартира българо-немски изследователски проект „Всекидневна култура на социалистическото село Радуил“ (1993–1997 г.), финансиран от германската научна асоциация, базирана в Мюнхен (DFG). Екипът започва систематично да интервюира жителите на селото за още пресните им спомени от социалистическото минало [**Roth, K.** 2010, p. 117]. Резултатите от проекта са представени в отделни публикации на участниците, но не като интервюта в отделно книжно тяло.

Този подход е приложен и при осъществяването на проект на екип културолози от Софийски университет, започнал през 1994 година. Стремешът им е да съберат лични истории, засягащи всички сфери на живота. Извадки от тези истории са публикувани [**Еленкова, В., Дамянова, В., Колева, Д., Гаврилова, Р. (съст.),** 2004].

Специално внимание заслужава проектът, ръководен от Даниела Колева, “Белене – място на памет?: антропологична анкета”, публикувана през 2010 година [**Колева, Д. и др.** 2010]. Това е първият изследователски проект върху въпросите, свързани с процеса на изграждане на колективна памет за социалистическите концентрационни лагери. В тази посока работи и екип, ръководен

от Ана Лулева, който събира спомени на оцелели в лагерите за принудителен труд [Лулева, А., Троева, Е., Петров, П. (съст.), 2012].

След 1989 г. са разработени редица изследователски проекти в областта на политиката на асимилация, проведена сред мюсюлманите в България. В началото на новото хилядолетие етнологии, социологии и историци целенасочено започнаха да разработват проекти и да публикуват интервюта с българските мюсюлмани (помаци) и българските турци. Един от пилотните проекти е плод на труда на водещите експерти по социална история Кристина Попова, Анастасия Пашова и Петър Воденичаров [Воденичаров, П., Попова, К., Пашова, А. 1998].

Сред проектите, регистрирали и публикували лични истории от интердисциплинарен екип, заслужава специално внимание „Насилие, политика, памет – комунистическият режим в Пиринска Македония – рефлексии на съвременника и изследователя“ [Груев, М., Тепавичаров, В., Василева-Груева, П., Кочева-Попова, В., Костадинова, М. (съст.), 2011]. Изследователският проект е насочен към сравнително малък район – Пиринска Македония, в която се очертава пъстрата картина на репресивни политики по отношение на идентичността на хората от различни етнокултурни групи. Както се посочва в предговора на изданието, събирани са спомени, свързани с налагането на комунистическото управление, движението на горяните, колективизацията на земята и социалистическата урбанизация. Значителна част от интервюта са посветени на репресиите срещу мюсюлманите. Един конкретен проблем – насилствената “македонизация” на местните жители, също е обект на интервюта.

Постепенно публикуването на житейски разкази се наложи като важен елемент от научните проекти, разработвани най-вече от историци. Сред тях бих отделила проекта „Преходът – гласове, образи, памет“, ръководен от Михаил Груев. Този научен проект, насочен към анализ на промените след 1989 г., включва неизбежно спомените за социализма като референтна рамка [Грекова, М. (съст.), 2013].

След 1989 г. в България група учени започнаха да публикуват изследвания на пола. През 2003 г. станаха известни личните истории на жени с различен социален статус и различна етническа принадлежност или религия [Даскалова, К. (съст.), 2003].

Трябва да се отбележи, че публикувани от учени, предимно историци и културологии, лични истории от времето на социализма са сравнително малко. Причините се коренят както в отсъстващото за дълги периоди финансиране, така и във факта, че социологии и етнологии, които най-често използват метода на личните истории или на устната история, все още пазят традицията да депозират своите разшифровани интервюта в научните архиви и не виждат необходимост да публикуват архивните единици.

Писатели, журналисти и психологии

За разлика от мемоарите или колекциите, събирани с инструментариума на етнологията, социологията, историята и куртуурологията, една инициатива

на писатели, журналисти и психолози през 2004 г. носи различен характер. Те създадоха интернет платформа [www.spomeniteni.org/], в която широко бяха поканени хората да споделят своите спомени за социализма. Стотици споделиха своите отрицателни или положителни спомени от времето на социализма, всекидневните си преживявания. През 2006 г. инициаторите публикуваха подборка от 171 истории в книгата „Аз живях социализма: 171 лични истории“ [**Господинов, Г.** 2006]. Забележително е, че много емигранти са споделили спомените си в този сайт [**Roth, K.** 2010, р. 118]. Сборникът предизвика противоречиви чувства и разгорещени дебати сред четящата публика, особено сред поколението на сегашните 40-годишни, които имат собствени спомени от времето на социализма.

Кратък коментар

Наблюденията върху публикуваните мемоари и научни сборници с лични истории показват, че те се разполагат преди всичко в полето на травматичната памет. Това е обяснимо. Пълното табуиране на темите, свързани с престъпленията на комунистическата власт за исторически дълъг период, както и опитите на наследниците на партийната върхушка и на свързаните с ДС да представят желаната позитивна (оправдателна) картина, неминуемо предизвикаха реакция във възстановяващото се гражданско общество. Политиката на контрол от позиция на силата изгради у поколенията, родени между двете световни войни, поведенчески модел на мълчание под диктата на страха. Нашите родители си тръгнаха, оставяйки множество скелети, скрити в гардеробите на семейната памет, за да запазят и осигурят бъдещето на нас, децата си. Първите, които се престрашиха да споделят травматичните си спомени, са онези, които са пострадали най-тежко от репресивния държавен апарат. Техните мемоари или истории, регистрирани в интервюта, активното медийно присъствие, издигнатите мемориали влязоха в метанаратива за социализма [**Karamihova, M.** 2012]. Той обаче се сблъска с позитивните спомени на онези, които изживяха социалистическия модернизационен проект като лична, семейна, локална и национална еволюция. Проучванията показват, че под влияние на многобройни фактори (и най-вече – политическата активност на партийните лидери), турците в България развиват два генерационно определени, коренно различаващи се групови спомени за социализма. Макар и вече да има проведени научни конференции и разработени дисертационни трудове, които се опитват да влязат чрез една или друга тема във всекидневното от времето на социализма [**Ivanova, D.** 2014], то все още е неясно, размито и все по-далечно. Според национално представително изследване на социологическата агенция Алфа Рисърч „Така постепенно социализмът бива забравян, а неуспехите на прехода го митологизират и идеологизират.“ [**Преходът: митове и памет...**]. Това заключение поставя настойчиво спешните задачи за опазване и публикуване на важните свидетелства за близкото минало.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Периодика, документални сборници, мемоари

Ахчиан, Г. 2002 – Г. Ахчиан. Командировка в ада Бургас. 2002. [G. Ahchiyan. Komandirovka v ada Burgas. 2002.]

Бончева, Е., Сугарев, Е., Пътов, С., Соломон, Ж. (съст.), 1991 – Е. Бончева, Е. Сугарев, С. Пътов, Ж. Соломон (съст.). Българският ГУЛАГ. Свидетели. София: Изд. Демокрация, 1991. [E. Boncheva, E. Sugarev, S. Patov, Zh. Solomon (sast.). Balgarskiyat GULAG. Svideteli. Izd. Demokratiya, Sofia, 1991.]

Бочев, С. 2003 – С. Бочев. Белене. Сказание за концлагерна България. София: фондация Българска наука и изкуство, 2003. [S. Bochev. Belene. Skazanie za kontslager na Balgariya. Sofia: fondatsiya Balgarska nauka i izkustvo, 2003.]

Гаджев, И. 2000 – И. Гаджев. Непримирият. Илия Минева – от първо лице и другите за него. ИК Орбел, 2000. [I. Gadzhev. Neprimiriyat. Iliya Minev – ot parvo litse i другите за него. ИК Орбел, 2000.]

Галев, Н. 2005 – Н. Галев. В името на човека. Изд. Вулкан-4, 2005. [N. Galev. V imeto na човека. Изд. Vulkan-4, 2005.]

Генчев, Н. 2005 – Н. Генчев. Избрани произведения. Т. V. Спомени. София: Гутенберг, 2005. [N. Genchev. Izbrani proizvedeniya. T. V. Spomeni. Sofiya: Gutenberg. 2005.]

Господинов, Г. 2006 – Г. Господинов. (автор – съставител). Аз живях социализма: 171 лични истории. Жанет – 45, 2006. [G. Gospodinov. (avtor – sastavitel). Az zhivyah sotsializma: 171 lichni istorii. Zhanet – 45, 2006.]

Грекова, М. (съст.), 2013 – М. Грекова (съст.). Паметта за прехода: Гласове от няколко български градове [Сборник с интервюта]. София: Сдружение Анамнезис, 2013. [M. Grekova (sast.). Pametta za prehoda: Glasove ot nyakolko balgarski gradove [Sbornik s intervuyuta]. Sofiya: Sdruzhenie Anamnezis, 2013.]

Груев, М., Тепавичаров, В., Василева-Груева, П., Коцева-Попова, В., Костадинова, М. (съст.), 2011 – М. Груев, М., В. Тепавичаров, П. Василева-Груева, В. Коцева-Попова, М. Костадинова (съст.). Насилие, политика, памет – комунистическият режим в Пиринска Македония – рефлексии на съвременника и изследвателя. Университетско издателство “Св. Климент Охридски”, 2011. [M. Gruev, M., V. Tepavicharov, P. Vasileva-Grueva, V. Kotseva-Popova, M. Kostadinova (sast.). Nasilie, politika, pamet – komunisticheskiyat rezhim v Pirinska Makedoniya – refleksi na savremennika i izsledovatelya. Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”, 2011.]

Даскалова, К. (съст.), 2003 – К. Даскалова (съст.). Техните собствени гласове: между устната история и историята на пола. София: Издателство Полис, 2003. [K. Daskalova (sast.). Tehnite sobstveni glasove: mezhdu ustnata istoriya i istoriyata na pola. Sofiya: Izdatelstvo Polis, 2003.]

ДВ – Държавен вестник. [Darzhaven vestnik.]

Дойнов, О. 2002 – О. Дойнов. Спомени. София: Труд, 2002, 552 с. [O. Doynov. Spomeni. Sofia: Trud, 2002, 552 s.]

Еленкова, В., Дамянова, В., Колева, Д., Гаврилова, Р. (съставители). 2004 – В. Еленкова, В. Дамянова, Д. Колева, Р. Гаврилова (съставители). На мегдана, на двете чешми. Житейски разкази от с. Искър. София: Издателство “Гутенберг”, 2004. [V. Elenkova, V. Damyanova, D. Koleva, R. Gavrilova (sastaviteli). Na megdana, na dvete cheshmi. Zhiteyski razkazi ot s. Iskar. Sofia: Izdatelstvo “Gutenberg”, 2004.]

Живков, Т. 1997 – Т. Живков. Мемоари. Изд. Труд и право, 1997, 704 с. [T. Zhivkov. Memoari. Izd. Trud i pravo, 1997, 704 pp.]

Запрянов, Х. 2004 – Х. Запрянов. Живот в отминали години. Пловдив: ИК “ЕКСЛИБРИС”, 2004. [H. Zargyanov. Zhivot v otminali godini. Plovdiv: IK “EKSLIBRIS”, 2004.]

Илиев, Н. 2006 – Н. Илиев. Нашата борба против болшеvizма. София: ИК Българи, София, 2006. [N. Plev. Nashata borba protiv bolshevizma. Sofia: IK Balgari, Sofia, 2006.]

Колева, Д. и др. 2010 – Д. Колева и др. (съст). Белене – място на памет?: Антропологична анкета. Д. Колева. София: Институт за изучаване на близкото минало, 2010. [D. Koleva i dr. (sast). Belene – myasto na pamet?: Antropologichna anketa. Sofia: Institut za izuchavane na blizkoto minalo, 2010.]

Куличев, Х. 2002 – Пастор Х. Куличев. На свобода в затвора. София: Изд. Верен, 2002. [Pastor H. Kulichev. Na svoboda v zatvora. Sofia: Izd. Veren, 2002.]

Луканов, А. 2011 – А. Луканов. За кризата. София: Сиела, 2011, 160 с. [A. Lukanov. Za krizata. Sofia: Siela, 2011, 160 s.]

Лулева, А., Троева, Е., Петров, П. (съст.), 2012 – А. Лулева, Е. Троева, П. Петров (съст.). Принудителният труд в България (1941–1962): Спомени на свидетели. София: Академично издателство “Проф Марин Дринов”, 2012. [A. Luleva, E. Troeva, P. Petrov (sast.). Prinuditelniyat trud v Bgaria (1941–1962): Spomeni na svideteli. Sofia: Akademichno izdatelstvo “Prof Marin Drinov”, 2012.]

Любенова, Н. 2010 – Н. Любенова. Стряма, вторият Батак – 1944. Издателство “Маркос”, 2010. [N. Lyubenoval. Stryama, vtoriyat Batak – 1944. Izdatelstvo “Markos”, 2010.]

Минков, И. 1990 – И. Минков. “Слънчев бряг” – лагерът на смъртта. София: Издателство на БЗНС, 1990. [I. Minkov. “Slanchev bryag” – lagerat na smartta. Sofia: Izdatelstvo na BZNS, 1990.]

Михайлов, С. 1992 – С. Михайлов. Възрожденският процес в България. София, 1992. [S. Mihaylov. Vazrozhdenskiyat protses v Bgariya. Sofia, 1992.]

Мутафчиева, В. 2003 – В. Мутафчиева. Бивалици. София: Анупис 2003. [V. Mutafchieval. Bivalitsi. Sofia: Anubis, 2003.]

Мутафчиева, В., Иванова, М. 2006 – В. Мутафчиева, М. Иванова. Историята, населена с хора: Интервюта, свидетелства, спомени. София: Гутенберг, 2006, 778 с. [V. Mutafchieval, M. Ivanova. Istoriyata, naselena s hora: Intervyuta, svidetelstva, spomeni. Sofia: Gutenberg, 2006, 778 s.]

Огнянов, Б. 2013 – Б. Огнянов. Аз бях само на 17 години. Изток-Запад, 2013. [B. Ognyanov. Az byah samo na 17 godini. Iztok-Zapad, 2013.]

Огойски, П. 2000 – П. Огойски. Записки по българските страдания 1944 – 1989 г. I и II книга. София: изд. Вулкан, 1995; III книга. София: изд. Вулкан, 2000. [P. Ogoyski. Zapiski Po balgarskite stradaniya 1944–1989 g. I i II kniga. Sofia: izd. Vulkan, 1995; III kniga. Sofia: izd. Vulkan, 2000.]

Попов, Х. 2005 – Х. Попов. Българската Голгота. София, 2005. [H. Popov. Balgarskata Golgota. Sofia, 2005.]

Преходът: митове и памет... – Алфа Рисърч. „Преходът: митове и памет. 25 години по-късно”, Национално представително проучване, част от инициативата „25 години свободна България”. [Alfa Risarch. „Prehodat: mitove i pamet. 25 godini po-kasno”, Natsionalno predstavitelno prouchvane, chast ot initsiativata „25 godini svobodna Balga-

riya”.] < alpharesearch.bg/userfiles/file/Prehod_press_release_AR_09112014.doc >. Последно посещение – 6.09.2016.

Свинтила, В. 2009 – В. Свинтила. Кладенецът на мълчанието. София: изд. Изток-Запад, 2009. [V. Svintila. Kladenetsat na malchaniето. Sofia: izd. Iztok-Zapad, 2009.]

Симов, Г. 2010 – Г. Симов. Срещу течението. София: изд. Българи, 2010. [G. Simov. Sreshthu techeniето. Sofia: izd. Balgari, 2010.]

Сотиров, Г. 1991 – Г. Сотиров. Турските терористи и аз, един от Шесто. София, 1991. [G. Sotirov. Turskite teroristi i az, edin ot Shesto. Sofia, 1991.]

Станилов, В. (съст.), 2005 – В. Станилов (съст.). Писахме да се знае. Книга I: Без съд и присъда. София изд. Работилница за книжнина “Васил Станилов”, 2005. [V. Stanilov (sast.). Pisahme da se znae. Kniga I: Bez sad i prisada. Sofia: izd. Rabotilnitsa za knizhnina “Vasil Stanilov”, 2005.]

Станилов, В., Ватова, П. (съст.), 2006 – В. Станилов, П. Ватова (съст.). Писахме да се знае. Книга II: Жертвите на Народния съд. Работилница за книжнина “Васил Станилов”, 2006. [V. Stanilov, P. Vatova (sast.). Pisahme da se znae. Kniga II: Zhertvite na Narodniya sad. Rabotilnitsa za knizhnina “Vasil Stanilov”, 2006.]

Тодоров, Н. 2007 – Н. Тодоров. Дневник 1966 – 1998. София: Изток-Запад, 2007. [N. Todorov. Dnevnik 1966 – 1998. Sofia: Iztok-Zapad, 2007.]

Узунов, В. 2013 – В. Узунов. Малки разкази за едно време. 2013. [V. Uzunov. Malki razkazi za edno vreme. 2013.]

Филипов, Г. 2009 – Г. Филипов. Незавършено интервю. София: Нов свят, 2009. [G. Filipov. Nezavarsheno intervyu. Sofia: Nov svyat, 2009.]

Koleva, D. 2012 – D. Koleva. Belene: remembering the labour camp and the history of memory. – Social History, 37: 1, 2012, 1–18.

Публикации

Андерсън, Б. 1998 – Б. Андерсън. Въобразените общности. Размишления върху произхода и разпространението на национализма. София: Критика и хуманизъм, 1998. [B. Andersan. Vaobrazenite obshtnosti. Razmishleniya varhu proizhoda i razprostraneniето na natsionalizma. Sofia: Kritika i humanizam, 1998.]

Асенов, Б. 2015 – Б. Асенов. Творческите личности в Държавна сигурност. Алманах. АС „ПАРАДОКС“, 2015. [B. Asenov. Tvorcheskite lichnosti v Darzhavna sigurnost. Almanah. AS „PARADOKS“, 2015.]

Баталов, Д. 2005 – Д. Баталов. Строго открито. ДС – агентура, досиета, жертви. Кн. I. София: Български писател, 2005. [D. Batalov. Strogo otkrito, DS – agentura, dosieta, zhertvi. Kn. I. Sofia: Balgarski pisatel, 2005.]

Воденичаров, П., Попова, К., Пашова, А. 1998 – П. Воденичаров, К. Попова, А. Пашова. Искам човекът да е винаги приятен и да си правим моабет ...: Речево поведение и жизнени светове на българи мохамедани от Гоцеделчевско и Разложко (Автобиографии и изследвания). Благоевград: Санра Бук Тръст, 1998. [P. Vodenicharov, K. Popova, A. Pashova. Iskam chovekat da e vinagi priyaten i da si pravim moabet ...: Rechevo povedenie i zhizneni svetove na balgari mohamedani ot Gotsedelchevsko i Razlozhko (Avtobiografii i izsledvaniya). Blagoevgrad: Sanra Buk Trast, 1998.]

Вълчев, Й. 1990 – Й. Вълчев. Куциян. София: изд. къща “П. К. Яворов”, 1990. [Y. Valchev. Kutsiyan. Sofia: izd. kashta “P. K. Yavorov”, 1990.]

Генчев, С. 1989 – С. Генчев. Теренното етнографско изследване. ВТУ, 1989. [S. Genchev. Terennoto etnografsko izsledvane. VTU, 1989.]

Елдъров, С. 2002 – С. Елдъров. Католиците в България (1878–1989). Историческо изследване. София, 2002. [S. Eldarov. Katolitsite v Balgariya (1878–1989). Istoricheskoto izsledvane. Sofia, 2002.]

Етнография на България, 1980–1985 – Етнография на България. Т. 1–3. София: Издателство на БАН, 1980–1985. [Etnografiya na Balgariya. T. 1–3. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1980–1985.]

Тепавичаров, В. 2016 – В. Тепавичаров. Политическа антропология на привържениците на СДС. Докторат. София, 2016. [V. Tepavicharov. Politicheska antropologiya na privarzhenitsite na SDS. Doktorat. Sofia, 2016.]

Хамдиев, С. 2009 – С. Хамдиев. Пътят към свободния свят. Пловдив: Изд. Контекст, 2009. [S. Hamdiev. Patyat kam svobodniya svyat. Plovdiv: Izd. Kontekst, 2009.]

Baliksi, A. 2008 – A. Baliksi. The ‘Bulgarian Ethnography’ of the Bulgarian Academy of Sciences: Some Critical Comments. – In: V. Mihăilescu, I. Iliev, S. Naumović (eds.) Studying Peoples in the People’s Democracies II. Socialist Era. Anthropology in South-East Europe. Halle Studies in the Anthropology of Eurasia, 2008.

Benovska-Sabkova M. 2008 – M. Benovska-Sabkova. Struggling for New Paradigms: Personalities and Institutions in Bulgarian Ethnography and Folkloristic (1944–1989). – In: V. Mihăilescu, I. Iliev, S. Naumović (eds.). Studying Peoples in the People’s Democracies II. Socialist Era. Anthropology in South-East Europe. Halle Studies in the Anthropology of Eurasia, 2008.

Benovska-Sabkova, M., Krrsteva-Blagoeva, E. 2014 – M. Benovska-Sabkova, E. Krrsteva-Blagoeva. Bulgarian Ethnology in the Wake of 1989: Ideas, Practices, Institutions. – Ethnologia Balkanica, issue 17, 2014.

Burke, P. 1989 – P. Burke. History as social memory. – In: Butler, T. (ed.). Memory: History, Culture and the Mind. Oxford, 1989.

Garnizov, V. 2008 – V. Garnizov. The Debate between Folklorists and Ethnographers in Bulgaria (1975 – 1985). – In: V. Mihăilescu, I. Iliev, S. Naumović (eds.) Studying Peoples in the People’s Democracies II. Socialist Era. Anthropology in South-East Europe. [Halle Studies in the Anthropology of Eurasia]. Halle, 2008.

Halbwachs, M. 1980 – M. Halbwachs. The Collective Memory. New York, 1980.

Ivanova, D. 2014 – D. Ivanova. Memories of Everyday Life During Socialism in the Town of Rousse, Bulgaria. Sofia: The American Research Center in Sofia, 2014.

Karamihova, M. 2012 – M. Karamihova. Different Generations, Different Shared Memories (a study of Turkish minority in Bulgaria memories). – In: Remembrance in Time. Vol. I. 2012.

Roth, K. 1992 – K. Roth. Narrating in Socialist Everyday Life. Observations on Strategies of Life Management in Southeast Europe. – In: Bronner, Simon (ed.). Creativity and Tradition in Folklore. New Directions. Logan: Utah State UP, 1992.

Roth, K. 2010 – K. Roth. Narrating in Bulgaria Today – EthnoScripts. Ethnologie Bulgariens-Bulgarische Ethnologie?, Jahrgang 12, Heft 1, 2010.

Sharlanov, D., Ganev, V. 2010 – D. Sharlanov, V. Ganev. Crimes Committed by the Communist Regime in Bulgaria. Country report. Prague, 2010.

Todorov, T. 1999 – Tz. Todorov. Voices from the Gulag: Life and Death in Communist Bulgaria. Transl. by Robert Zaretsky. University Park, PA: Penn State Press, 1999.

Valtchinova, G. 2004 – G. Valtchanova. Folkloristic, Ethnography, or Anthropology: Bulgarian Ethnology at the Crossroads. – The Journal of the Society for the Anthropology of Europe, Volume 4, Number 2, Fall/Winter, 2004.

Интернет базирани източници

АНС – Архиви на Народния съд. – <http://archives.bg/narodensud/>. [Arhivi na Narodniya sad. – <http://archives.bg/narodensud/>.]

Асенов, Интервю... – Проф. Бончо Асенов от Шесто управление на ДС: Лично съм вербувал 15 църковни служители! – Блиц, 28 юни 2015 < <http://www.blitz.bg/news/article/344907> >. [Prof. Boncho Asenov ot Shesto upravlenie na DS: Lichno sam verbuval 15 tsarkovni sluzhiteli! – Blits, 28 yuni 2015. < <http://www.blitz.bg/news/article/344907> >.]

КРДОПБГДСРСБНА – Комисия по досиетата. – <http://www.comdos.bg/opisi-na-dokumenti>. [Komisiya po dosietata. – <http://www.comdos.bg/opisi-na-dokumenti>.]

КЦ Босилков, и-я – Културен център „Евгений Босилков – Белене”. – <http://bosilkov.com/bg/svetilishte/istoriya-65>. [Kulturen tsentar „Evgeniy Bosilkov – Belene”. – <http://bosilkov.com/bg/svetilishte/istoriya-65>.]

КЦ Босилков, рел. – Културен център „Евгений Босилков – Белене”. – <http://bosilkov.com/bg/svetilishte/relikva-97>. [Kulturen tsentar „Evgeniy Bosilkov – Belene”. – <http://bosilkov.com/bg/svetilishte/relikva-97>.]

Протоколи на Политбюро на ЦК БКП – Протоколи на Политбюро и на Централния комитет на БКП. – <http://archives.bg/politburo/>. [Protokoli na Politbyuro i na Tsentralniya komitet na ВКР. – <http://archives.bg/politburo/>.]